

TURKISH
ACADEMIC
RESEARCH
REVIEW

TÜRK
AKADEMİK
ARAŞTIRMALAR
DERGİSİ

Kelam İlmindeki Sıfat Tasniflerine İlişkin Bir Değerlendirme

An Evaluation of the Classification of Adjectives in the Kalam

Fatih Kurt

Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı/Presidency of Religious Affairs, Ankara / Turkey
fatihkurt25@hotmail.com

Orcid: 0000-0003-1283-1787

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü-Article Type | Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi-Date Received | 14 Kasım / November 2019

Kabul Tarihi-Date Accepted | 25 Aralık / December 2019

Yayın Tarihi-Date Published | Aralık / December 2019

Yayın Sezonu | Ekim – Kasım - Aralık

Pub Date Season | October – November - December

Atf/Cite as: Kurt, Fatih, Kelam İlmindeki Sıfat Tasniflerine İlişkin Bir Değerlendirme/An Evaluation of the Classification of Adjectives in the Kalam. tarr: Turkish Academic Research Review, 4 (4), 613-630. doi: 10.30622/ tarr.646781

İntihal/Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to include no plagiarism. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tarr>

Copyright © Published by Mehmet ŞAHİN Since 2016- Akdeniz University, Faculty of Theology, Antalya, 07058 Turkey. All rights reserved.

Kelam İlimindeki Sıfat Tasniflerine İlişkin Bir Değerlendirme

Öz

Allah'ın sıfatları konusu, kelam ilminin konu ve amacına göre tanımlanmasında önde gelen mevzudur. Zira kelam ilminin temel karakterini oluşturan “İslam kanunu üzere” ifadesi, Kur'an ve sahih hadis çerçevesinde bir Tanrı inancını gerekli görmektedir. Nasların özüne uygun ve doğru bir Allah tasavvuru doğrultusunda inancını inşa etmek, bir mü'minin öncelikli görevidir. Bu inşanın gerçekleştirilebilmesi maksadıyla Allah'ın esma ve sıfatlarıyla sahih bir şekilde bilinmesi gerekir. Bu çalışmamızda, kelam ilminin özgün işlevi doğrultusunda Allah'ın sıfatlarının izahında, mütekellim ulemanın oluşturdukları yöntem üzerinde durulmaktadır. Bu doğrultuda kelam âlimleri tarafından açıkça Kur'an ayetlerinde yer almayan sıfatların tespit, sayı ve sınıflandırılmasında farklı görüşler ve yaklaşımlar ileri sürülmesi, işin doğası gereği anlaşılabilir görünmektedir.

Mu'tezile ve Ehl-i sünnet'in konuyla ilgili farklı yaklaşımlarının ana nedeni, naslara uygun sağlam bir Allah inancının tespitinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle de Ehl-i sünnet uleması kendi aralarında da birden fazla yaklaşım sergilemişlerdir. Allah'ın sıfatlarının genel tasnifinde birliktelik söz konusu olmakla birlikte, ayrıntılarda farklılıklar görmek, kelam ilminin statik değil, dinamik olduğunun bir göstergesidir.

Anahtar Kelimeler: Kelam, zât, sıfât, tasnif, metot.

An Evaluation of the Classification of Adjectives in the Kalam

Abstract

The issue of the attributes of Allah is the most important factor in defining the scope and purpose of the scientific field of kalam and occupies the greatest place in the theology literature. This is because the phrase “relating to the Islamic law” that constitutes the most fundamental feature of kalam makes it necessary for faith in God to be in place according to the Holy Qur'an and the authentic hadiths. It is the most primary responsibility of a believer to have true faith in Allah in line with the essence of nusus. This can be ensured only through being familiar with the attributes of Allah specific to Him. This study aims to deal with the methodology developed by mutakallim scholars in the determination of the attributes of Allah according to the novel function of kalam. In this sense, it seems understandable that because

of its very nature, there are varying opinions and approaches suggested by kalam scholars in relation to the determination, number, and categorization of the attributes that are not clearly evident in the verses of the Holy Qur'an.

The main reason that there are different approaches adopted by the Mu'tazila and the Ahl al-Sunnah schools lies in the need for the determination of a strong faith in Allah. It is for this reason that there are not only differences between the two schools, but there are also different approaches even among the scholars of the same Ahl al-Sunnah school. While there is consensus on the main issue of the categorization of the attributes of Allah, the fact that there are differences when it comes to their detailed categorization indicates that the scientific field of kalam is rather dynamic than static.

Keywords: Kalam, *al-dhat*, *al-sifat*, categorization, method.

Giriş

Makalemiz Kalam ilminin konu ve amacı açısından birden fazla tanımı yapılmıştır. Bu tariflerde genellikle kalam ilminin konuları ve içeriği ile ana gayesi üzerinde durulmuştur. Yapılan tanımlar daha çok müellifin yaşadığı çağın temel itikadî sorun ve tartışmalarına odaklanmaktadır. Bu doğrultuda kaleme alınan kalam kitapları, çağın tartışmalarına göre ağırlık kazanmıştır. Kalam ilmi, "Allah'ın zât ve sıfatlarından, mebd'e ve meâd itibariyle yaratılmışların hallerinden, İslâm kanunu üzere, bahseden bir ilimdir".¹ Cürcânî'ye (ö. 816/1413) ait olan bu tanım, genel bir kabule mazhar olmuş ve bu, kelimanın konusu itibarıyla tanımı olarak değerlendirilmiştir. Seyyid Şerif Cürcânî bu tanımında, kelimanın ana konuları olan, ulûhiyet, nübüvvet ve sem'iyata değinmiştir. Bu tanımda dikkat çeken bir başka husus ise, "Allah'ın Zâtı ve sıfatları" ifadesidir. Zira bu tanımda, Ehl-i sünnet'in ilkesi doğrultusunda "معنى وراء الذات" kavramsalı temelinde kategorik bir zihni zât ve sıfat ayırımı yapılmaktadır. Yine mahlûkatın hallerinden, başlangıç ve son yani yaratılış amacı doğrultusunda bahsedilmektedir. Bu ise kelimanın muhtevasına yönelik "malum" ibaresiyle uyum sağlamaktadır. Zira kelimanın konusu, bilinebilen her şeydir.²

Kalam ilminin bir başka tanımı, Ebû Nasr el-Fârâbî'ye (ö. 339/950) aittir. Ona göre Kalam, "Din kurucusunun açıkça belirtmiş olduğu belli düşünce ve davranışları teyit edip bunlara aykırı olan şeylerin yanlışlığını sözle çürütme gücü kazandıran bir tartışma sanatıdır".³ Fârâbî bu tanımında itikadî konular yanında amellerin de dinin özüne uygun olup olmadığının sistematik olarak değerlendirilmesinin kontrolünü kalam ilminin bir görevi olarak kabul etmiştir.⁴ Ona göre din koyucusu olan Allah'ın açıkça belirttiği inanç konuları, kalam ilminin ilgi alanına girmektedir.

1 Seyyid Şerif Cürcânî, *Kitâbü'l-Ta'rifât*, nşr. Muhammed Abdurrahmân el-Mer'aşlı (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2007), 1:237.

2 İlyas Çelebi, "Ortaya Çıkışından Günümüze Kalam İlminde 'Konu' Problemi", *M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (2005), 5-35.

3 Ebû Nasr el-Fârâbî, *İhsâu'l-ulûm*, nşr. Osman Emin (Kahire 1968), 131.

4 M. Kenan Şahin, *Klasik Kelâm İlmi Tanımları*, *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2011), 52.

Bu konuda yapılan bir başka tanım da Ebû Hâmid Gazzâlî'ye (ö.505/1111) aittir. O kelam ilmini, "Onun maksadı, sünnet ehlinin akîdesini muhafaza etmek ve bunu bid'at ehlinin tehlikesinden korumaktır." şeklinde tanımlamıştır.⁵ Müellif burada kelam ilmini, Ehl-i sünnet merkezli olarak kabul etmiş ve Ehl-i sünnet'in benimsediği akîdenin korunması icap ettiği ve bid'at ehli olarak belirtilen kesimlerin kabullerinin yanlış olarak değerlendirilip, itiraz edilmesi gerektiğini, bunu da ancak kelimcilerin yapabileceğini kaydeder.

Ebû Zeyd Veliyyüddîn İbn Haldun da (ö. 808/1406) konuyla ilgili bir tanım ortaya koymuştur. Ona göre, "Kelam, akli delillere istinaden imânî akîdeleri savunmayı ve itikadî konularda Selef ve Ehl-i sünnet tarafından tutulan yollardan sapan bid'atçıları reddetmeyi amaçlayan bir ilimdir".⁶ Onun kelam ilmi tanımı, Gazzâlî'ye benzerlik arz etmektedir. Ancak İbn Haldun, Gazzâlî'den farklı olarak itikadî konuların savunulmasında akli delillerin önceliği kaydına tanımında vurguda bulunmuştur.

Son dönemlerde yapılan bir kelam tanımı da kelam âlimi İzmirli İsmail Hakkı'ya (ö. 1366/1946) aittir. O da yaşadığı çağın sorunları doğrultusunda kelam ilmini tanımlamış ve öncekilere ek olarak bazı ilkeler ortaya koymuştur. Kelam ilminin taklitten tahkike yönlendirdiği görüşü ilk kelimcilerden beri kullanılagelmiştir. İsmail Hakkı İzmirli'ye (1869-1946) göre de kelam ilmi, "insanı taklidî imandan kurtarma ve tahkik mertebesine ulaştırmada önemli bir işleve sahiptir".⁷ "İlm-i kelamın asıl gayesi imânî hilye-i ikân ile tahliyedir: İmânın, ehl-i bâtılın şübühâtı ile tezelzüle uğramayacak surette, muhkem ve yakînî olmasıdır".⁸ Yazar burada daha çok kelam ilminin gayesi üzerinden bir tanımlama yapmıştır.

Kelam ilminin gayesine yönelik tanımlar ile konusuna göre yapılan tarifler, birbirinden ayrılmaz olarak değerlendirilmelidir. Zira kelamın tanımındaki ifadeler, aynı zamanda gaye ve amacını da içermektedir. Bu nedenle ayrı ayrı tanım yerine, iç içe girmiş tek bir tanım, kelam ilmini daha iyi anlatmaktadır. Sözelimi gayesi bakımında kelam, "kesin deliller göstermek ve şüpheleri ortadan kaldırmak suretiyle dinî inançları kanıtlama gücü kazandıran bir ilimdir"⁹ şeklinde tanımlanmıştır. Adudüddin el-İcî'ye (ö. 756/1355) nispet edilen bu tanıma göre kelam, öncelikle delillendirme ve savunma ilmidir. Elbette bu ilmin öncelikli hedef kitlesi mü'minler, ardından da İslam itikadına yönelik itirazları yapanların aleyhine çevirmektir.

Kelam ilminin tanımı daha kapsamlı olarak yapıldığında, "Kelam ilmi, Allah'ın zâtı, sıfatları ve isimlerini, meleklerin hallerini, peygamber, veli ve imamlar ile Allah'a boyun eğen ve eğmeyenler ile bunların dışında kalanların dünya ve ahiretteki durumlarını konu edinen bir ilim dalıdır. Kelam ilmini, bu konularda ona ortak olan metafizikten/teolojiden ayıran boyutu, bütün bu alanlara, dini/İslâmî bir metotla yaklaşımda bulunulmasıdır. Bu doğrultuda kelamın tanımı, Allah'ın zâtından, sıfatlarından, varlıkların durumlarından İslâm kanunu çerçevesinde

5 Ebu Hâmid Gazzâlî, *el-Münkız mine'ddalâl* (Beyrut, 1997), 34.

6 Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed el-Mağribî İbn Haldûn, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983), 2:1093-1113.

7 İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm* (Ankara, 1981), 3.

8 İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, 4.

9 Adudiddin el-İcî, *el-Mevâkıfî 'ilmi'l-Kelâm* (İstanbul 1279), 11.

bahseden bir ilim şeklinde yapılmıştır”. Bu yaklaşım Şemseddin Semerkandi’ye (ö. 600/1203) aittir.¹⁰

Kelam İlminin Konusu

Kelam ilminin konusu, iki mesele etrafında şekillenmiştir. Kelam alanında doğrudan inanç konularını şekillendiren öncelikli asıllara *makâsîd* (*mesâil*); bunların işleniş biçimi ve delillerle desteklenip açıklanmasına da *vesâil* denmektedir. Kelam tarihinde mesâil konularında herhangi bir değişim söz konusu olmamıştır. Zira bunlar bu ilmin ana konularıdır. Vesâilde ise değişen çağların zamanı doğrultusunda her zaman değişim söz konusudur. Zira bunlar kelam ilminin belirlediği esasları izah ve savunma amaçlı başvurduğu vasıta bilgiler demektir. Bu doğrultuda kelam ilminin kendi iç yapısında değişmeye açık olmayan ve olan esaslar şeklinde bir ayırımın imkânı, onu sürekli dinamik kılmaktadır.

Kelam ilminin mesâilinin aslu’l-usulü her türlü hâdislikten münezze olan Allah Teâlâ’dır. O’nun dışındakiler ise havâdis olarak adlandırılır. Birincisi kendine has sıfatlarla tanımlanabilir. Havâdis ise yaratılmışlara ait kategorilerle belirlenir. Kelam ilminin ana mesâili, Zât-ı ilâhî ile sahip olduğu isim, sıfat ve fiillerdir.¹¹

Kelamın konusu genele göre ‘malum’ olduğu gibi Gazzâlî gibi bazılarına göre ‘mevcud’dur. O mevcudu, “kendi olmaklığı bakımından mevcud” şeklinde tanımlamıştır.¹² Mevcud ise kadîm ve hâdis olmak üzere iki şekilde vardır. Kadim mevcud, zâtî/selbî/tenzihî ve sübûtî sıfatlara sahiptir. Hâdis olan mevcud ise, cevher ve araz şeklinde vardır.

Kelam ilminin tanımlarından hareketle konusu tespit edilmiş ve kelam kitaplarının muhtevası da bu doğrultuda şekillenmiştir. Her kelam kitabı da köklü geçmişten gelen birikim doğrultusunda temel konular yanında, kendi çağında sorun oluşturmuş veya tartışma konusu olmuş inanç konularını içermiştir.

Kelam ilminin konularını ilk defa Mu’tezile bilginlerinin şekillendirdiğini söylemek yanlış olmaz. Zira gerek İslam dünyasının içinden gerekse dışından gelen eleştiriler, II. (VIII.) yüzyıldan itibaren Mu’tezile âlimleri tarafından cevaplandırılmaya başlanmıştır. Onların bu çok yönlü metotları, daha sonra Sünnî kelamcılar tarafından da benimsenmiştir. O dönemin sosyo-kültürel yapısı doğrultusunda başta Hristiyanlık ve Yahudilik olmak üzere Mecûsîlik, Seneviyye (düalizm), Maniheizm, Brahmanizm gibi dinî; Dehrîlik, Yeni Eflâtunculuk, Materyalizm, Pozitivizm gibi felsefî görüşlerin reddi kelam literatüründe yer almıştır. Çağdaş bazı araştırmacılar kelamın asli konusunun Allah’ın zâtı değil insanın kendisi olması gerektiğini

10 Şemseddin Semerkandi, *es-Sahâifü'l-İlahiyye*, trc. R. Biçer (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, 2017), 33.

11 Emre Köksal, “İlk Dönem Mu’tezile Kelamında Zât-Sıfat İlişkisi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1(2018), 40:236.

12 Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî, *el-Müstesfâ fi İlmi'l-Usûl* (Beirut 1993), I:5; Yusuf Şevki Yavuz, “Kelam”, *TDV İslam Ansiklopedisi* 25 (2002), 196.

savunmaktadır. Zira dinin kaynağını teşkil eden vahyin insana yönelik olmasına rağmen kelimacılar bunu Tanrı merkezli hale getirmişlerdir.¹³

Yukarıda belirttiğimiz gibi her kelimacı eseri, kendi çağının sosyo-kültürel yapısı doğrultusunda şekillendiğine göre, her iki yaklaşımın da kendisine ait haklı gerekçeleri bulunmaktadır. Nitekim ilk dönemlerde kaleme alınan kelimacı kitapları ile son dönemlerde yazılan kelimacı eserleri, muhteva itibarıyla ve konuların işleniş biçimiyle farklılık arz etmektedir. Muhtevada ana tema kalmakla birlikte, son dönemde, ilk dönemde ele alınmayan bazı konular eserlerde yer almıştır. Yukarıda belirtilen ve kelimacının konusuyla bağlantılı olan klasik ve çağdaş her iki yaklaşımın derli toplu tanımı Şemseddin Semerkandî (ö. 702/1303) tarafından yapılmıştır. Nitekim ona göre kelimacının konusu, kendi varlığı bağlamında Allah'ın zâtı ve O'na muhtaç olmalarına yönelik olarak ise mahlûkatın zâtıdır. Bu doğrultuda her bir ilmin konusu, varlığı belirleyen zâtî arazlar üzerine şekillenmektedir.¹⁴

Kelimacılığın Aslı konularından: Allah'ın Sıfatları

Sıfat, Allah'ın Zâtına nispet edilen bir mana ve bir kavramdır. Mücmelin açıklaması, bir şeyin ehliyetinin beyanı, bir şeyde bulunanın açıklığa kavuşturulması anlamında olup, zâtın hallerine delalet eden veya tanımlanan zâtı tanıtan gerekli özelliklerdir.¹⁵ Allah'ın sıfatları ise, Zât-ı ilâhîyi anlamamıza yardımcı olan nitelikleridir. Allah'ın sıfatları kelimacılığın ana konularından biridir. Zira sıfatlar ve özellikle sübûtî sıfatlar, İmamü'l-Haremeyn Cüveynî'nin (ö. 478/1085) tabiriyle "Usûlü'd-dîn" in en büyük konularından birisi olup, kelimacılığın sırrıdır.¹⁶ Sıfatlar konusunun kelimacılığın ana konusu olmasının birden fazla nedeni bulunmaktadır. Bunlardan ilki, Tanrı hakkında bilgi edinme çabasının bir ürünüdür. Buna göre Allah inancı, O'nun doğru tanımlanması ve nasrlara uygun bir şekilde sahih olarak tanınmasını gerekli kılmıştır. Bu ise Allah hakkında sıfatların gerekliliğini ortaya koymuştur. İkinci olarak, Kur'an-ı Kerim'de Allah'ı niteleyen kavramların bulunmasıdır. Bir başka neden ise, Müşebbihe ve Mücessime gibi kesimlerin Allah'ın sıfatları hakkında farklı değerlendirmelerde bulunması ve kelimacı âlimlerinin de bunları tashihe yönelmesidir. Müşebbihe ve Mücessime'nin Allah'ı, yaratılmışların niteliklerine benzer şekilde tanımlamaları karşısında Mu'tezile ve Ehl-i sünnet âlimleri onlarla tartışmaya girmiş ve böylece Allah'ın sıfatları konusu detaylanarak şekillenmiştir. Bir başka önemli etken ise, bizzat Kur'an'da Allah'ı nitelendiren bazı sıfatların, zahiren Kur'an'ın ana temasıyla bağdaşmaması ve genel-geçer İslamî ilkelerle uyuşmamasıdır. Bunun sonucunda ise, söz konusu kavramların Allah'a nispetinin imkânının tartışılması ve ardından da doğru olarak nitelenmesine yönelik girişimlerde bulunulmasıdır. Bu konuya en iyi örnek, haberî sıfatlardır.

Bunların dışında haricî faktörlerin varlığı da inkâr edilemez. Ahmed Emin'in (ö. 1373/1954) ifadesiyle yöredeki Hristiyanların inanç ilkeleriyle tanışan Müslümanların, onların Tanrı tasav-

13 Yavuz, "Kelimacılık", 196.

14 Şemsüddin Muhammed b. Eşrefel-Hüseynî es-Semerkandî, *es-Sahaifü'l-İlahiyye*, trc. Ramazan Biçer (Ankara: TÜBA Yayınları, 2017), 33.

15 Muhammed b. Ala b. Ali el-Faruki el-Hanefi Tehanevi, "Sıfat", *Keşşafu İslahati'l-Funun ve'l-Ulum*, nşr. Ali Dahruc (Beirut, 1996), 2:1078.

16 İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *eş-Şâmil fi usûli'd-dîn*, nşr. Ali Sami en-Neşşâr v. dğr (İskenderiye: Mektebetü İlmî Usûli'd-Dîn, 1969), 625.

vurlarına yönelik karşı çıkış ve savunmaları da sıfatlar konusunun işlenişini gerekli kılmıştır. Ancak söz konusu tartışma, aynı zamanda Kur'an'da yer almış olmasıyla, yani Hristiyanların Tanrı inançlarının bizzat Kur'an tarafından reddedilmesi nedeniyle sıfatlar konusunun, İslam inancının özünden kaynaklandığı söylenebilir.¹⁷

Sıfat-İsim ilişkisi

Kur'an-ı Kerim'de

وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ فَادْعُوهُ بِهَا وَذَرُوا الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِي أَسْمَائِهِ سَيُجْزَوْنَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ

“En güzel isimler Allah'ındır. O'na o güzel isimleriyle dua edin ve O'nun isimleri hakkında gerçeği çarpıtanları bırakın. Onlar yaptıklarının cezasına çarptırılacaklardır” buyrulmak suretiyle Allah'ın adları bulunduğu ve bunların en güzel isimler olduğu, Allah'ın bunlarla çağrılması gerektiği belirtilmiştir (el-A'raf 7/180).

Sıfatlar Kur'an-ı Kerim'de mastar sîgasıyla yer almamaktadır. Bu doğrultuda sıfatlara, Esmâ-i Hüsnâ'dan ulaşmaktadır. Bununla birlikte mastar sîgasında sadece İlim ve Kudret Allah'a nispet edilmektedir. Şöyle ki:

لَكِنِ اللَّهُ يَشْهَدُ بِمَا أَنْزَلَ إِلَيْكَ أَنْزَلَهُ بِعِلْمِهِ وَالْمَلَكُ يَشْهَدُونَ وَكَفَىٰ بِاللَّهِ شَهِيدًا

“Fakat Allah sana indirdiğini kendi ilmiyle indirilmiş olduğuna şahitlik eder. Melekler de buna şahitlik eder. Şahit olarak Allah yeter” (en-Nisa 4/166)

Bu ayette ilim niteliği, Allah'a nispet edilmiştir. Zâtı-ı ilâhî, başka ayetlerde Alim olarak tanımlanırken, burada ilmi olduğu vurgusu bulunmaktadır. Bu haliyle ilmin, zâta nispet edilen bir sıfat olduğu düşünülmektedir.

وَفَوْقَ كُلِّ ذِي عِلْمٍ عَلَيْهِ

“Her ilim sahibinin üstünde daha iyi bir bilen vardır.” (Yûsuf 12/76)

Ayette yer alan “ilm” kelimesi, mastar sîgasında olup, alim olana nispet edilmiştir. Bu haliyle ilim, zâta zâit bir nitelik olarak görülmektedir.

إِنَّ اللَّهَ هُوَ الرَّزَّاقُ ذُو الْقُوَّةِ الْمَتِينُ

“Şüphesiz Allah rızık verendir, güçlüdür, çok kuvvetlidir” (ez-Zâriyât 51/58)

Ayette Allah'ın “metîn bir gücü” olduğu belirtilmiştir. Bu ise O'nun kudret sıfatıyla bağlantılı olarak değerlendirilmiş ve zâta zâit bir kudret niteliği nispet edilmiştir. Zira başka ayetlerde Allah, Kâdir ismiyle anılmıştır. Burada isimden öte, mastar sîgasında bir niteleme söz konusudur.

Fahreddin Râzî'ye (ö. 606/1210) göre isim-sıfat arasındaki ilişki bir mahiyete, kendisi olması bakımından itibar edilmesi isim; muayyen bir sıfatla mevsûf olması bakımından itibar edilmesi

17 Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm* (Lübnan, t.y.), 345.

ise sıfattır.¹⁸ Müellife göre Allah'ın sıfatlarına isim denmesi mecazendir. Sıfatlar ise ancak bir mevsûfun ardından gelebilir.¹⁹

Allah'ın Kur'an'da geçen Âlîm, Hayy, Kâdir, Basîr gibi isimler, zâtın âlemi olmakla birlikte onların tamamı o isimle vasfedilmeyi gerekli gören bir manaya sahiptirler. Sözcüleri Âlîm demek ilmi, Kâdir demek kudreti, Hâlık demek de yaratmayı gerekli kılmaktadır. Nitekim birisine âlim dendiğinde, eğer onda ilimle ilgili bir şeyler bulunmuyorsa, bu ifade bir lakap olur ya da yalan bir beyan olarak kabul edilir.²⁰ Oysaki Allah'ın kendisini bizzat Kur'an'da tanımladığı adlar, lakap veya yalan olarak kabul edilemez. Bu şekildeki adlandırma Allah hakkında sabit olmalıdır. Böylece isim-sıfat bağlantısı doğrultusunda söz konusu adların aynı zamanda sıfat olarak değerlendirilmesi imkânı doğmaktadır.

Master sîgasındaki bu kelimelere sıfat denmesi daha çok vasf ve sıfat arasında ayırım yapan kelimelere yöneliktir. Onlara göre sıfat, mevsûfta var olan şeydir. Âlîm ve Kâdir gibi nitelermeler ise, aslında sıfat değil vasıf olmaktadır. Buna göre Allah'ın isimleri, vasf olmanın yanında ezeli sıfatı olan kelimelerden anlaşıldığı için aynı zamanda sıfattır. Sıfat ile vasıf arasında ayırım yapmayan İmâm Eş'ârî (ö. 324/936) ve benzerlerine göre bir şey, ancak kendinde olan nesne ile vasıflanacağı için mevsûfla kâim olan ilim ve kudret sıfat olduğu gibi, mevsûfu âlim ve kâdir olarak niteleme de sıfattır. Dolayısıyla iki anlayış açısından da hem Allah'ın isimlerinin hem de master kalıbındaki sıfatlarının sonuç itibarıyla sıfat olarak ifade edildiği söylenebilir.²¹

Kelam bilginleri, Allah'ın sıfatlarını kendi içerisinde birden fazla tasnife tabi tutmuştur. Ancak Ebû'l-Berekât Nesefî (ö. 710/1310) gibi âlimler, bu yönlü bir tasnif yapmaksızın, Allah'ın sıfatlarının genel bir değerlendirmesine gitmişlerdir. Nitekim Nesefî, sîfatullah konusunu işlerken daha çok, sıfatları ispatta aşırı giderek teşbîh ve teccîm görüşünü benimseyen Müşebbihe ve Mücessime ile tenzihte ta'tile varan Mu'tezile'nin görüşleriyle ilgilenmiş ve kategorik bir ayırım üzerinde durmamıştır.²²

İlk dönemlerden itibaren Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) *el-Fıkhu'l Ekber*, Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) *Kitabu't-Tevhîd* ve Eş'ârî'nin (ö. 324/936) *el-Lüma* adlı kitaplarında söz konusu sıfatların tasnifi mevcuttur.

Allah'ın sıfatları konusu, O'nun isimleriyle bağlantılı olarak değerlendirilmektedir. Buna göre isimler sıfatlardan türetilmiştir. Diğer bir ifadeyle sıfatlar isimlerin kök manalarıdır. Söz gelimi ilim sıfatı, âlim isminin kök manası olup ilimden türemiştir. Ancak diğer taraftan âlim gibi türemiş kelimeler için bazen Allah'ı isim bazen de Allah'ın sıfatları ifadeleri kullanılmıştır. Bu anlamda Mu'tezile'ye göre Allah'ın sıfatları derken de kastedilen âlim, kâdir ve hayy gibi

18 Fahreddin er-Râzî, *Levâmiu'l-beyyinat Şerhu Esmâillahi ve's-Sifât*, nşr. Tâhâ Abdurraûf Saîd (Beirut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1983), 31.

19 Râzî, *Levâmiu'l-beyyinat*, 115.

20 Ebû'l-Hasen el-Eş'ârî î, *Risâle ilâ Ehli's-Sağr* (Beirut: Müessesetü Ulûmi'l-Kur'ân, 1988), 217; *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne* (Riyad: Câmi'atü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1400), 62.

21 İrfan Eyibil, *Abdülkâhir el-Bağdâdî'nin Esmâ ve Sıfat Anlayışı*, Doktora Tezi (Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 59.

22 Recep Önal, "Ebû'l-Berekât en-Nesefî'nin İsim ve Sıfatlara Yaklaşımı", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (2017), 135-161.

isimlerdir. Allah'ın isimleri konusu kelim ilminin doğrudan ilgi alanına girmektedir. Zamanla Esmâ-i hüsnâ, kelim kitaplarında az yer bulmuşsa da bunun nedeni, konuyla ilgili tartışmaların yok denecek kadar azlığıdır denilebilir. Allah'ın isimleri konusu kelim ilminin ana umdelerinden olan nazar ve istidlal ile bağlantılıdır. Bu bağlantı da “marifetullah” kavramı altında değerlendirilmektedir.²³

Marifetullah konusu, daha çok Allah'ın isimleri, dolayısıyla da sıfatları doğrultusunda elde edilebilir. Bu doğrultuda Allah'ın isimleri aynı zamanda kelim ilminin alanına girmektedir.²⁴

Sıfatların tasnifi

Allah'ın isimleri, sıfatlardan türetilmiştir. Bunlar ise genelde Kur'an'dan istihraç edilmiştir. Sıfatların naslarla sabit olduğu, Kur'an'da bulunmayanların, haber ve icma ile sabit olduğu kabul edilmiştir. Haberler yani hadislerde yer alan sıfatların kabulünün birtakım şartları bulunmaktadır. Kelam bilgini Saffar'a (ö. 534/1139) göre, Kur'an ve sünnetin Allah hakkında söylediğine, teşbih ve ta'tile düşmeden iman etmek gerekir. Eğer söz konusu sıfat âhâd bir haberle gelmişse, bunun meşhur ve yaygın olmaması durumunda, kabul edilmesinin şartları vardır. Bunlardan birincisi, senesinde ve metninde zayıflık bulunmamalıdır. İkincisi, Allah'ın kitabı, Hz. Peygamber'in mütevâtir sünneti ve ümmetin icma ettiği bilinen usule muhalif olmamalıdır. Bu ikisinden birisine aykırı olan bir haberi kabul etmemek Saffar'a göre, Hz. Peygamber'in sözünü değil, Hz. Peygamber'den başkasına ait olanın sözünü reddetmektir.²⁵

Kelim bilgileri sıfatların birden fazla tasnife tabi tutmuşlardır. Bu yönlü bir ayırım ilk olarak Ebû Hanîfe'ye (ö. 150/767) dayanmaktadır. O, zâtî sıfatları hayat, kudret, ilim, kelim, semî', basar ve irâde olarak kaydetmiştir. Fiili sıfatları ise tahlîk, terzîk, inşa-ibda ve sun' olarak belirlemiş ve bunların ezeli olduklarını kaydetmiştir.²⁶ İmâm Eş'arî de sıfatları iki kısma ayırmıştır. Bunlardan birini nefîsî sıfat, diğerini ise maneîvî sıfat olarak adlandırmıştır. Erken dönem Ehl-i sünnet kelimcisi Ebû'l-Abbâs Ahmed b. İbrâhîm b. Abdillâh el-Kalânîsî (ö. IV/X. yüzyıl başları [?]) de benzer bir tasnifte bulunmuştur. Selef anlayışı ile Ehl-i sünnet kelim arasında geçiş dönemini temsil eden Kalânîsî, Mu'tezile yöntemini Selef itikadına uygulamaya çalışan ilk âlimlerden biri olarak Ehl-i sünnet keliminin oluşum ve ekolleşmesine katkıda bulunmuştur. Bu konuda Senûsî de sıfatları, mana ve maneîvî olarak ikiye ayırmıştır.²⁷ Bu sebeple Ebû'l-Muîn en-Nesefî (ö. 508/1115), Ehl-i hadis kelimcileri diye nitelediği Mâtürîdiyye dışındaki

23 Mehmet Şaşa, “Kelâm Ekolleri Bağlamında Marifetullahın Vücûbiyet Kaynağı”, *Artuklu Akademi*, 5(2018), 1:58-59.

24 Ramazan Biçer, “Kelim Metodolojisini Getirilen Bir Eleştirinin Analizi: Kelami Düşüncede Gönül Boyutu Eksikliği”, *EKEV Akademi Dergisi* 19 (2004), 57-76.

25 Ebû İshak es-Saffâr, *Telhisu'l-Edille li Kavaidi'l-Tevhid*, nşr. Angelika Brodersen (Beyrut: Müessetü'r-Reyyan, 2011), 691.

26 Numan b. Sâbit, Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l-Ekber (İmam-ı Azam'ın Beş Eseri içinde)*, nşr. Mustafa Öz (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1992), 70; Ziya Erdiç, “Teşekkül Dönemi Kelim Kaynaklarında Zâtî Sıfatların Tespiti ve Sayısı”, *IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı*, ed. H. Dinçer, Ü. Güneş (İstanbul, 2015), 103-112.

27 M. S. Yılmaz, “Senûsî Akâidinin Tahlili”. Afrika'da İslâmîyet: Dünü, Bugünü, Yarını (İstanbul, 22-23 Nisan 2017). Ed. Ahmet Kavas, Muhammed Tandoğan, Mustafa Selim Yılmaz (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 741-745.

Ehl-i sünnet kelim ekolleri arasında Küllâbiyye ve Eş'âriyye'nin yanı sıra Kalânisiyye'yi de saymıştır.²⁸

Allah'ın sıfatları konusunda yapılan tasniflerdeki farklılıklar, söz konusu sıfatlara yüklenen anlam bakımından değişmektedir. Eyibil'in aktardığına göre Bağdâdî'nin sınıflandırması bu anlamda bir örnektir. O, ilk olarak sıfatları nefis/zât sıfatları ve mana sıfatları şeklinde ikiye ayırmıştır. Mana sıfatları içerisine hem sübûtî sıfatlar hem de fiilî sıfatlar dâhil edilmektedir. Çünkü sübûtî sıfatlar zât ile kâim, zâta zâit bir mana ile var oldukları gibi, fiilî sıfatlar da fiilden kaynaklanan bir mana ile mevcuttur. Fakat fiilî sıfatlar sübûtî sıfatların aksine, hâdis fiil olması nedeniyle mana sıfatlarının ezeli olmayan kısmı olarak ifade edilmektedir. Ayrıca Bağdâdî fiilî sıfatları da Allah'ın kendi fiiliyle veya başkasının fiiliyle oluşması bakımından iki kısma ayırmıştır. Buna göre ise dört sıfat kategorisi oluşmaktadır. Nefis/zât sıfatları, ezeli mana sıfatları, kendi fiiliyle gerçekleşmiş fiilî sıfatlar ve başkasının fiiliyle oluşmuş fiilî sıfatlardır.²⁹

Zâtî/Tenzihî/Selbî Sıfatlar

Allah'ın zâtına tenzihî anlamda nispet edilen selbî sıfatlar, Fahreddin Râzî'ye göre nefsi/zâtî sıfatlar kategorisinde değerlendirilmektedir.³⁰ Ancak geleneksel olarak kaydedilen selbî sıfatların belirlenmesi, kelim bilgilerine göre değişmektedir. Söz gelimi Cüveynî, vücûd, kıdem, kıyâm bi-nefsihi, muhâlefetün li'l-havâdis ve vâhdaniyyet sıfatlarını, Allah'ın nefsi sıfatları olarak kabul ederken, Gınâ/Allah'ın mahlûkâtına muhtaç olmayışını selbî sıfatlar arasında kaydetmemiştir.³¹ Öte yandan Bağdâdî de (ö. 429/1037-38) Bekâ sıfatını bu kategoriye almamıştır. O, bunu sübûtî sıfatlar arasında değerlendirmiştir.³²

Öte yandan Teftâzânî'ye göre, Eş'ârî ve bazı tabileri bekânın hakiki bir sıfat olduğunu kabul etmişlerdir. Zira Vâcib, zorunlu olarak bâkîdir. Buna göre âlim ve kadirde olduğu gibi, onunla bekâ denilen mana kâim olmalıdır. Zira bekâ selbî ve izâfî sıfatlardan değildir. Bekâ, Vücut'dan da ibaret olmayıp, vücut üzerine zaidir. Teftâzânî ise bekâyı, zât üzerine zâit bir sıfat olarak değerlendirmemiştir.³³

Selbî sıfatlar arasında kabul edilen Kadîm sıfatının,

نَحْنُ قَدَرْنَا بَيْنَكُمْ الْمَوْتَ وَمَا نَحْنُ بِمَسْئُومِينَ

“Sizin aranızda ölümü Biz takdir ettik ve Biz önüne geçilmiş olanlar değiliz” (el-Vâkıa 56/60) ayetine dayandığı kabul edilmektedir. Bununla birlikte Allah'ın nitelendiği bu kıdem sıfatının mana sıfatı mı yoksa zâta râci nefsi/zâtî bir sıfat mı olduğu, kelimciler arasında tartışma konusu olmuştur. İbn Küllâb el-Basrî ve Kalânîsi gibi âlimlere göre Allah bir mana ile kadimdir. Ancak Eş'ârî'ye göre zâtıyla Kadîm'dir.³⁴

28 Sait Özervarlı, “Kalânîsi, Ebü'l-Abbâs” *TDV İslam Ansiklopedisi* 24 (2001), 223-224.

29 Eyibil, *Abdülkâhir el-Bağdâdî'nin Esmâ ve Sıfat Anlayışı*, 169.

30 Râzî, *Levâmiü'l-Beyyinat*, 47.

31 İmâmu'l-Haremeyn el-Cüveynî, *Kitâbu'l-İrşâd ilâ Kavâti'l-Edilleti fi'l-İ'tikâd*, nşr. Es'ad Temîm (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1985), 51-75.

32 Abdülkâhir Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, nşr. Ahmed Şemsuddin (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 128-129.

33 Sa'deddin Mesut b. Ömer Teftazani, *Şerhu'l Akaid*, trc. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1980), 165.

34 Ebü'l-Hasan İbn Ebû Bişr Ali b. İsmail b. İshak el-Eş'ârî. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*. nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Kahire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Misriyye, 1969), 1, 250.

Hadis varlıklardan ayrılması itibariyle diğer sıfatlara mesafeli yaklaşım kabul etmemelerine rağmen kıdemin Allah'ın hususi sıfatı olarak genel itibariyle Mutezile tarafından benimsediğini söylemek mümkündür.³⁵

Meâni/Sübûtî Sıfatlar

Allah Teâlâ'nın ne olduğunu anlatan, kemal ve üstünlük ifade etmeleri nedeniyle O'na izafe edilmesi zarurî olan sıfatlardır. Kelamcıların çoğunluğuna göre sübûtî sıfatlar hayat, ilim, semî', basar, kudret, irade, (tekvin) ve kelamdır.³⁶ Buradaki tekvin sıfatı, sadece Mâtürîdîlere ait olmuştur.

Ehl-i sünnet kelamcılarını büyük çoğunluğu, bu mana/sübûtî sıfatları Allah'ın zâtına zâit olarak nispet etmişler ve bunların ispatı için de Allah'ın fiillerinden hareket ederek, sonuca ulaşmışlardır.³⁷ Bu hususun Ehl-i sünnet âlimlerinin büyük çoğunluğu tarafından benimsendiği söylenebilir. Bununla birlikte bazı mütekellimler, kelamcılarının bu şekilde kanıtlanma metoduna karşı çıkmışlardır. Sözgelimi Âmidî'ye (ö. 631/1233) göre kelamcılarının bu metodu zayıftır. Zira burada şâhid merkeze alınmakta ve onun hakkında verilen hüküm, gâibe uyarlanmaktadır.³⁸

Ehl-i sünnet sübûtî sıfatları benimserken, iki asla dayanmışlardır. Birisi, bu sıfatların zâta zâit olmaları, ikincisi ise bunların ezeli olmalarıdır. Bu sıfatların zâta zâit ve ezeli olmalarını Mu'tezile kabul etmemiştir. Sözgelimi ilim, kudret ve hayat sıfatı gibi ezeli sıfatları, zâta zâit olarak kabul etmemişlerdir. Yine irade ve kelam sıfatlarını, hâdis olarak değerlendirmişlerdir. Semî' ve basar sıfatlarını da idrâk olarak kabul edip, ilim sıfatı kapsamına almışlardır. Bu şekilde Ehl-i sünnet'in ittifakla kabul ettiği yedi mana sıfatından beşini, üç sıfat içerisinde ele alıp, kıdemi de bunlara ekleyerek bu dört sıfatı, zâta zâit olmayan ezeli sıfatlar olarak benimsemişlerdir.³⁹

Allah'ın selbî sıfatları konusunda herhangi bir sınırlama söz konusu değilken, genelde bu beş olarak kabul edilmiştir. Zira Allah'ın ne olmadığını anlatan bu nitelikler hakkında bir sayı belirlemek gerçekten zordur.⁴⁰ Bununla birlikte İbn Teymiyye (ö. 728/1328) sıfatların belirli bir sayıyla sınırlandırılmasını uygun görmemiştir.⁴¹ Öte yandan sübûtî sıfatların sayısı hakkında bir birliktelik söz konusu değildir. Eş'âriilerin büyük çoğunluğu bu sıfatları yedi olarak kabul etmiştir. Mâtürîdîler ise sübûtî sıfatları sekiz olarak değerlendirmişlerdir. Onlar fiilî sıfatla-

35 Ebü'l-Hasen Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, nşr. Abdülkerim Osmân (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1988), 196-197.

36 İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*. haz. Sabri Hizmetli (Ankara: Umran Yayınları, 1981), 268.

37 Ebü Bekir Bâkılânî, *Kitâbu Temhîdi'l-Evâil ve Telhîsü'd-Delâil*, nşr. İ. Ahmed Haydar (Beyrut, 1993), 227-229; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 151-182. İmamü'l-Haremeyn Abdülmelik Cüveynî, *el-İrşâd ilâ Kavâti'l-Edille fi Usûli'l-İtikâd*, nşr. Muhammed Yusuf Musa-Ali Abdülmünim Abdülhamid (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1950), 77-78; Ebü'l-Muîn en-Nesefî, *Tebziratü'l-edille*, nşr. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004), 246-247.

38 Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Âmidî, *Gâyetü'l-Merâm fi İlmi'l-Kelâm*, nşr. Hasan Mahmud Abdüllâtif (Kahire, 1971), 44-45; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 151-182.

39 Orhan Şener Koloğlu, *Cübbâiler'in Kelâm Sistemi* (İstanbul: İsam Yayınları, 2011), 224-228.

40 İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm* (Ankara: Umran Yayınları, 1981), 256-260.

41 Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdülhalim, İbn Teymiyye, *Minhâcü's-Sünneti'n-Nebeviyye*, nşr. Muhammed Reşâd Sâlim (y.y., 1986), 2:497.

rı, tekvin sıfatı içerisinde meâni sıfatlara dâhil etmişlerdir.⁴² Eş'ârî uleması ise sübûtî sıfatları yedi olarak benimseyerek Tekvin sıfatını, fiili sıfatlar kategorisinde değerlendirmişlerdir. Ancak Bağdâdî gibi bazı Eş'ârî âlimleri, sübûtî sıfatları sayısal olarak sekiz kabul etmiştir. Nitekim ona göre bunlar: İlim, kudret, irade, kelam, bekâ, hayat semi' ve basardır. Bağdâdî (ö. 429/1037-38) burada selbî ve tenzihî sıfat olarak kabul edilen bekâ'yı, sübûtî sıfatlar arasında kabul etmiştir.⁴³ Sıfatların sayısı konusunda Teftâzânî'nin yaklaşımı ise daha farklıdır. Ona göre sübûtî sıfatlar yedi ile sınırlandırılmamalıdır. Zira şeriat geniş bir cadde olduğu için, bu doğrultuda başkalarının yeni sıfatlar ortaya koyabilme imkânı vardır.⁴⁴

Ebû İshâk İbrâhîm b. Seyyâr b. Hâni en-Nazzâm (ö. 231/845) gibi Mu'tezilî bilginler ve filozoflara göre meâni sıfatları, genel olarak zıtlarını olumsuzlamak suretiyle selbî sıfatlar kategorisindedir. Bu doğrultuda zât ve sıfatlar arasında gayr olma durumu söz konusu olamaz. Ebû'l-Hüzeyl Muhammed b. el-Hüzeyl b. Abdillâh el-Allâf el-Abdî el-Basrî (ö. 235/849-50 [?]), Ebû Alî Muhammed b. Abdilvehhâb b. Sellâm el-Cübbâî (ö. 303/916) ve Ebû'l-Kasım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî el-Kâ'bî (ö. 319/931) gibi farklı yaklaşımlarıyla birlikte sonuç olarak mana sıfatlarını zâtla aynileştiren Mu'tezile ulemasına göre bu sıfatlar, zâttan ayrı olamaz. Ebû Hâşim Abdüsselâm b. Muhammed b. Abdilvehhâb el-Cübbâî (ö. 321/933) bu alandaki tartışmalara çözüm sunmak ve bu sorunu aşmak amacıyla ahvâl teorisini ortaya atmıştır. Buna göre sıfatlar, zâttan belli ölçüde ayrıdır, ancak bu haller var olma ya da yok olma veya aynı veyahut gayrı olma gibi durumlar olmaz. Böylece o ve takipçileri Allah'ın Zâtından ayrı kâdimlerin oluşmasından kaçınmaya çalışmıştır. Mu'tezile'nin geneli ise Allah'ın irade ve kelamını hâdis kabul ettikleri için bu sıfatları zâttan ayrı var olarak düşünmektedirler.⁴⁵

Fiilî sıfatlar

Allah'ın yaratmaya taalluk eden eylemlerine yönelik olan bu sıfatlar, doğrudan ilahî filler ile bağlantılıdır. Buna göre Tanrı-evren ilişkisine odaklanan fiilî sıfatlar, O'nun kâinata yönelik mahlukat üzerindeki tasarrufunu göstermektedir. Fiilî sıfatlar arasında yaratma (halk), yapma (sun') diriltme, öldürme, rızık verme, hasta etme, şifa verme, hidayete ulaştırma, dalâlete sevk etme, peygamber gönderme, kitap indirme, cezalandırma ve ödüllendirme gibi eylemler sayılabilir.⁴⁶

42 Ahmed Efendi Beyâzîzâde, *İşârâtü'l-Merâm min İbârâti'l-İmâm Ebi Hanîfe en-Nu'mân*, nşr. Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007), 180-181; Mâtürîdî, *Kitâbü'l-Tevhîd*, 126-130; Nesefî, *Tabsîratü'l-edille*, 1: 400-402.

43 Abdülkahir Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*. nşr. Ahmed Şemsuddin (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 91-92, 109.

44 Teftezani, *Şerhu'l-Akaid*, 165.

45 Koloğlu, *Cübbâiler'in Kelâm Sistemi*, 250-258.

46 Numan b. Sabit, Ebu Hanîfe, *Fıkhu'l-Ekber*: İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri. çev. Mustafa Öz (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2002), 55; Ebû Bekir Bâkîllânî, *Kitabu'l-Temhid*, nşr. İ. Ahmed Haydar (Beyrut, 1993), 299; İzmirli, *Yeni İlm-i Kelam*, 64, 279-280.

Allah'ın isimlerinin birçoğu, aynı zamanda Allah'ın fiillerine delâlet etmektedir. Bu durumda tüm ilahî eylemler, fiilî sıfat kategorisine girmektedir. Filler ise, eyleme mahal olan nesnede gerçekleşir. Mahal nesnesi ise sonradan yaratılmıştır. Sözelimi rezzâk ismi, terzik sıfatını gerektirecektir. Bu ise yaratılmış rızıklanacak varlıkları gerekli kılmaktadır.

Mâtürîdiler, fiilî sıfatları hâdis fiillerden ayrıştırarak, onları ezeli sıfatlar olarak görmüşlerdir. Öte yandan Ebû Hanîfe bu sıfatları mana sıfatları yanında, ezeli bir sıfat olarak kaydetmiştir.⁴⁷ Eş'ârîler ise bu sıfatlarla hâdis fiilleri aynı görürler. Hâdis fiil nedeniyle, fiilî sıfatları ezeli olarak değerlendirmemişlerdir.⁴⁸ Hanefî-Mâtürîdî çevreler Ebû Hanîfe'nin de etkisiyle bütün fiilî sıfatları, ma'dûmu yokluktan varlığa çıkarmak anlamındaki tekvin sıfatı bağlamında değerlendirerek, bunları mana sıfatlarının bir kısmı olarak ele almışlardır.⁴⁹ Fiilî sıfatların ezeliği noktasında ilk dönem selef ulemasının tavrının da benzer olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁰

Mu'tezile uleması ilim, kudret ve hayat gibi ezeli sıfatları, zâta zâit olarak görmemişlerdir. Öte yandan onlara göre irade ve kelam sıfatları hâdistir. Semi' ve basar sıfatları ise idrâk olarak değerlendirip hayat sıfatı kapsamında ele alınmıştır.

Sıfatlar, kelam ilminin ilk dönemlerinde zâti ve fiilî olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Ebu Hanîfe ile başlayan bu gelenek, Mâtürîdilerin büyük çoğunluğu yanında Eş'ârî Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkılânî (ö. 403/1013) ve Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali el-Beyhakî (ö. 458/1066) tarafından devam etmiştir. Onlara göre zâti sıfatlar; hayat, ilim, kudret, semi', basar, kelam, irade, bekâ ve vech gibi Allah'ın ezelde ve hâlen kendileriyle muttasıf olduğu niteliklerdir. Bunlar, Allah'ın zâtından ayrı düşünülemez. Öte yanda fiilî sıfatlar, Kur'an ve Sünnette kaydedilen ve Allah'ın, ezelde değil, hâlen muttasıf olduğu fiillerinden türeyen nitelendirmelerdir. Bunlar halk, rızık, adl, ihsan, tefaddul/lütuf, in'âm, sevab, ikab, ihyâ ve imâte gibi Allah'ın kâinattaki fiillerine yönelik sıfatlardır. Ancak Allah, bu nitelendirmelerden önce de mevcuttur. Bu durumda fiilî sıfatlar hâdis olup Allah ile kaimdirler. Bu yaklaşımda Mu'tezile ile Eş'ârîye paralel düşünmektedirler.⁵¹ Erken dönem kelam bilginlerinden Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısri et-Tahâvî'ye (ö. 321/933) göre de Allah bu sıfatlarla ezeli olarak muttasıftır. Mahlûkatı yaratmadan önce de bu niteliklere sahipti. Varlıkları yarattıktan sonra bu niteliklere sahip olmuş değildi.⁵² Cüveynî (ö. 478/1085)

47 Ebû Hanife, *Fıkhü'l-ekber*, 70.

48 Bakılânî, *et-Temhid*, 262; Ebû'l-Yüsr Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, nşr. Hans Peter Linss (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1963), 69; Neseî, *Tabsiratü'l-Edille*, 1: 400; Sadeddîn Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâidi'n-Neseîyye*. nşr. Muhammed Adnân Derviş (y.y, t.y), 120; Tefik Yücedoğru, "Tekvin", *TDV İslâm Ansiklopedisi* 40 (2011), 388-399.

49 Mâtürîdî, *Kitâbü'l-Tevhîd*, 127; Neseî, *Tabsiratü'l-Edille*, 1: 400.

50 Ebû'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdülkerîm b. Ahmed Şehristânî, *el-Milelü ve'n-Nihal*, nşr. Muhammed Seyyid Geylânî (Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1961), 73.

51 Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali Beyhakî, *el-İ'tikâd alâ Mezhebi's-Selef Ehli's-Sünneti ve'l-Cemâa* (Kahire: Dâru's-Sekâfe, 1984), 27; Bakılânî. *et-Temhid*, 298-99; Nuruddin Ahmed b. Mahmûd Sâbûnî, *el-Bidâye fi Usûli'd-Din*, trc. ve nşr. Bekir Topaloğlu (Ankara: Diyânet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1995), 26.

52 Ziya Erdiñ, "İlk Dönem Akaid Eserlerinin Temel Nitelikleri: el-Fıkhü'l-Ekber ile el-Akâidetü't-Tahaviyye Örneği".

sıfatları nefsi/zâtî ve mânevî olmak üzere iki kısma ayırmıştır. Fahreddin Râzî de (ö. 606/1209) bunları selbî ve sübûtî olarak ikili bir taksimat yapmıştır.⁵³

Mâtürîdî kelamcılarında Ebü'l-Muîn en-Neseî de (ö. 508/1114), Ebû Hanîfe gibi sıfatları zâtî ve fiilî olmak üzere ikiye ayırır.⁵⁴ Bu yaklaşım Mâtürîdîler'in genel görüşü olarak kabul edilmiştir. Bu haliyle Mâtürîdîler, zâtî sıfatların kıdemi hususunda Eş'ârîler ile aynı görüşte iken, fiilî sıfatların hâdis olduğunu kabul etmemekle, Eş'ârîler'den ve Mu'tezile'den ayrılmaktadırlar.

Haberî Sıfatlar

Sadece nasslarda geçen, zâhirî manalarıyla Allah Teâlâ'ya nisbet edilmeleri tevhid ilkesi ve yaratılmışlara benzememesi açısından sakıncalı görülen sıfatlara haberî sıfatlar denir. Vech, ayn, yed, isba, kadem, istivâ, nüzûl, ityân ve mecî' ve kurb gibi beşerî uzuv ve filleri anımsatan ilâhî nitelemeler, bu tür sıfatlara örnek verilebilir.⁵⁵

Haberî sıfatlar konusunun kelimelerin tarafından özel bir alanda ele alınmasının ana nedeni, Mücessime ve Müşebbihe'nin görüşlerini oluşturan Allah hakkında insan biçimci bir anlayışın yanlış olduğunu kanıtlamaktır. Bu doğrultuda Tanrı'nın hiçbir şekilde yaratılmışlara benzememesi asıl olarak kabul edilmelidir. Nitekim Eş'ârî'ye göre eğer âlemin yaratıcısı muhdes olana benzerse ya bütün yönlerden ya da bazı yönlerden benzer. Eğer kısmen benzeyecek olursa, o zaman zât-ı ilâhî, mahall-i havâdis olur. Bu ise Tanrılığa aykırıdır. Ayrıca tamamen benzemesi de onu, Vâcibü'l-vücut olmaktan çıkarır.⁵⁶

Haberî sıfat tabirinin ilk olarak kim veya kimler tarafından kullanıldığı tam belirli olmakla birlikte Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdülkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî'nin (ö. 548/1153) bu yönlü nitelemelere haberî sıfat tabirinin kullanıldığını belirtmesi,⁵⁷ bu kullanımın çok öncelere dayandığını göstermektedir.

Öte yandan İcî (ö. 756/1355) ve Sa'düddîn Teftâzânî (ö. 792/1390) gibi bilginler bunların sıfat oluşuyla ilgili olarak, haberî sıfatlardan bazıları için "zâta zâit bir sıfat olduğu hakkında tartışma bulunan sıfatlar" tanımlamasını kullanmıştır.⁵⁸ Bu ise söz konusu dönemde bu sıfatların tanımlanmasında farklı görüşler bulunduğunu göstermektedir.

KADER 10 (2012), 2:298.

53 Abdülmelik el-Cüveynî, *el-İrşâd ilâ kavâti'l-Edille fî Usûli'l-İ'tikâd*, nşr. Muhammed Yusuf Musa-Ali Abdülmünim Abdülhamid (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1950), 30; Râzî, *Muhassal Efkârî'l-Mütekdimmîn ve'l-Müteahhirîn*, nşr. Hüseyin Atay (Kahire: Mektebetü Dâri't-Türâs, 1991), 357.

54 Ebü'l-Mu'in en-Neseî, *Bahru'l-Kelâm fî Akâidi Ehli'l-İslâm* (Konya, 1328), 90-92.

55 Ahmed b. Halil el-Hamedânî, Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûlü'l-Hamse*, nşr. Hüseyin b. Ebu Haşim, (Beirut, 2001), 150-155; Cüveynî, *el-İrşâd*, 67.

56 Ebü'l-Hasan İbn Ebü Bişr Ali b. İsmail b. İshak el-Eş'ârî, *Kitâbu'l-Luma' fî'r-Red ala Ehli'z-Zeyg ve'l-Bida'* (Beirut, 1987), 19-20.

57 Şehristânî, *el-Milel*, 1: 73.

58 Ebu'l-Fazl Adüddîn el-İcî, *el-Mevâkıf fî ilmi'l-kelem* (Beirut: Âlemü'l-Kitab, t.y.), 297; Sa'düddin Mesut b. Ömer et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Makasid*, nşr. İbrahim Şemseddin (Beirut: Daru'l-kutubi'l-İlmiyye, 2001), 2: 80.

Haberî sıfatlar öncelikle Mu'tezilî bilginler tarafından dikkate alınmış ve onların tamamını te'vil etmişlerdir. Ehl-i sünnet kelamında bu sıfatların te'vili, sonraki dönemlerde söz konusu olmuştur. İlk dönem kelamcıları ise selef ulemasının tavrına benzer şekilde bunları sıfat olarak değerlendirmişler ve te'vile girişmemişlerdir. Mâtürîdiler ise, İmam Mâtürîdî'nin bizzat kendisiyle; Eş'ârîler ise, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Fûrek el-İsfahânî en-Nîsâbüri (ö. 406/1015) ile birlikte haberî sıfatları te'vil etmeye başlamışlardır. Nitekim onun haberî sıfatların te'viliyle ilgili *Müşkilü'l-hadis* isimli eserinde, bu gibi nasların tamamının te'vil edildiği görülmektedir.⁵⁹

Haberî sıfatlar hakkında, söz konusu nitelikler üzerinde yorum yapmadan, zahir anlamını kabul etmek şeklinde tanımlanabilecek ve “tefviz” olarak kavramsallaştırılan Selef metodunu benimseyen âlimlerin de tamamen bu çizgide olduğu düşünülmemelidir. Zira Selef âlimlerinin haberî veya fiilî sıfatları tamamen te'vil etmedikleri görüşü tutarlı değildir. Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), “Melekler saf saf dizilmiş beklerken Rabbin geldiği vakit” (el-Fecr, 89/22) âyetini, “Rabbinin emri geldiği vakit” şeklinde tevil etmiştir. Yine Buhârî de (ö. 256/870) bir hadiste geçen “dahk” sıfatını rahmet olarak yorumlamıştır. Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn İbn Teymiyye (ö. 728/1328), “O'nun vechi hariç her şey yok olacaktır” (el-Kasas, 29/88) âyetindeki ‘vech’i, Ca’fer es-Sâdik’in, din; Dahhâk’ın, Allah’ın zâtı, cennet, ateş veya arş, Hz. Ali’nin ise ‘hak’ olarak tevil ettiklerini kaydetmiştir.⁶⁰

Sonuç

Kelam ilminin tanımında yer alan “Allah’ın zâtından ve sıfatlarından” ifadesi, kategorik ve zihni olarak zât ve sıfat ayırımı yapmaktadır. Zâttan maksadın, mahiyet olduğu bilinmektedir. O'nun zâtını anlama imkânının ancak isim ve sıfatlarına muttali olmakla mümkün olacağı kabul edilmektedir. Bu doğrultuda Allah’ın isimleri, Kur’an ve sahih hadislerde yer almış ve kelam bilginleri de bu doğrultuda Esmâ-i hüsnâ hakkında değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Müttekellimîn uleması, İlahî adları daha çok sıfatların tespit ve tasnifinde incelemişlerdir. Bunu ise daha çok isim-sıfat ilişkisi bağlamında ele almışlar ve isimlerin sıfatlardan türetildiği ilkesini benimsemişlerdir. Her ne kadar Allah’ın isimleri konusunda birleşemeyen ulemanın, bu doğrultuda Allah’ın sıfatları konusunda da bir birliktelik oluşturamaması, doğal karşılanmalıdır. Zira isimler Kur’an-ı Kerim ve sahih hadislerde belirgin bir şekilde kaydedilmişken, sıfatlar ise, naslarda bariz bir şekilde bulunmamaktadır. Bu da sıfatların kelam uleması tarafından tespit ve tasnifine yol açmıştır.

Bu doğrultuda Allah’ın sıfatları konusu, bizzat naslara dayanmaktadır. Kelamcıları arasındaki bu yönlü tartışmaların ortaya çıkışının, Hristiyanlık ve Yahudilikten esinlendiği anlayışı, tutarlı görünmemektedir. Kelam âlimlerinin “Haberî” olarak tasnif ettiği, Kur’an’da yer alan ve insan biçimci bir Tanrı anlayışını anımsatan niteliklerin anlaşılması ve te'vil edilmesi ise,

59 Ebû Bekr Muhammed İbn Fûrek, *Müşkilü'l-Hadis ve Beyânuhu*. nşr. Abdulmu'ti Emîn Kal'acî (Haleb: Dârül-Va'y, 1982), 13-20.

60 İbn Teymiyye, *Mecmûu Fetâvâ* (Kahire 1404), 2:427-428, 3:15-20, 41-44, 58-61, 4:1-5, 5:11-14, 6:36-40; H. Hüseyin Tunçbilek, “İlahî Sıfatların İspatı, Sayısı, Kısımları ve İsim-Sıfat İlişkisi”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (2006) 15:21-22.

yine Hristiyanlık gibi dışsal faktörlerden değil, nasların bizzat özünden kaynaklanmaktadır. Nitekim Ehl-i sünnet uleması, Kur'an'da yer alan “yed”, “vech”, “mecî” ve “ityân” gibi terimlerin Mu'tezile ve Ehl-i sünnet verileri doğrultusunda tevîl edilmesi gerektiği kanaatine varmıştır. Bu yaklaşımlarını haklı çıkaracak nassî referansları vardır. Âl-i İmrân 3/7'deki gibi ifade edilen müteşâbihlerin, “sadece Allah tarafından bilineceği” anlamı kabul edilebileceği gibi bunların “Onun te'vilini ancak Allah ve ilimde yüksek pâyê elde eden âdil, objektif düşünen ilim adamları bilir.” şeklindeki yorum da kabul edilebilir. Buna göre “haberî sıfatlar” statüsünde yer alan ifade ve nitelermelerin, Mu'tezile ve Ehl-i sünnet âlimlerinin anlayışları doğrultusunda tevîl edilmesinin gerekliliği, bizzat Kur'an'a dayandırılmaktadır.

Kaynağının nasların oluşturduğu sıfatlar konusunda, kelim âlimleri ve filozofların büyük çoğunluğu, Allah'ın nitelenemeyen, nitelenmemesi gereken sıfatları (tenzihi/selbî) konusunda birliktelik oluşturmuşlardır. Ancak temel ayrılık, Allah'ın nitelenebileceği sıfatları üzerinde oluşmuştur. Bu alandaki temel ayrılık, Mu'tezile bilginleri tarafından başlatılmıştır. Zira onlara göre Allah'ın nitelenmesi gereken ve kelim kitaplarında meâni/sübûtî olarak kaydedilen bu sıfatların, Allah'ın zâtına zâit olarak kabul edilmesi ve bunların kadim olarak değerlendirilmesi, “taaddüd-i kudemâ” sonucunu doğuracağı için, reddedilmiştir. Mu'tezile'nin buradaki temel kaygısı, onların beş usulünden birisi olan tevhid ilkesine aykırı bir sonucun ortaya çıkmasıdır. Bu doğrultuda, “Mu'tezile'nin Allah'ın sıfatlarını inkâr ettiği” şeklindeki bazı yaklaşımların, isabetli olmadığı görülmektedir.

Ebu Hanîfe'den başlamak üzere ilahî sıfatların tasnifi sade ve yalın bir düzeyde yapılmış ve bu doğrultuda da iki kategoride ele alınmıştır. Kelim ilminin zaman ve zemine göre işlevselliği ve güncelliği dikkate alındığında tarihsel süreçte İlahî sıfatların tasnifinin de değişebileceği ve geliştirilebileceği anlaşılmaktadır. Bu nedenle de ilk başlarda ikiye indirgenen sıfatların taksim ve tasnifi, daha sonraları dörde çıkmıştır. Bu tasniflere dikkatle bakıldığında aslında, dörtlü ayrımın içeriğinin, daha önceden yapılan ikili taksim içerisinde barındığı görülmektedir.

Kelim bilginlerinin Allah'ın sıfatları konusundaki tasnifinde, sıfatları kabul etmek, onların zâttan ayrı var olduklarını düşünmek ve zât üzerine zâit manalar olduğunu kabul etmek suretiyle, yani ne aynısıdır ve ne de gayrısıdır şeklinde ifade etmek konusunda bir birliktelikleri söz konusudur. Buna göre Mu'tezile de dahi olmak üzere bir metotları olduğu söylenebilir. Ancak sıfatların hangi kategoride değerlendirileceği, taksimatındaki ayrımlar, sıfatların sayısı ve de mahlûkat ile bağlantısı konusundaki farklı yaklaşımları, onların bakış açısı bağlamında değerlendirilmesi gerektiğini düşünmekteyiz. Bu durum ise kelim ilminin dinamikliği ve kelim ulemasının öncekilerden bağımsız ve özgün düşünce üretebilecek bir nitelikte olduklarını göstermektedir.

Kaynakça

- Âmidî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed. *Gâyetü'l-Merâm fi İlmi'l-Kelim*, nşr. Hasan Mahmud Abdüllâtif, Kahire, 1971.
- Bağdâdî, Abdülkahir. *Usûlü'd-din*. nşr. Ahmed Şemsuddin. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002.
- Bâkılânî, Ebü Bekir. *Kitabu't-Tembid*, nşr. İ. Ahmed Haydar. Beyrut, 1993.
- Beyâzîzâde, Kemaleddin. *İşaratü'l meram min ibarati'l imam Ebi Hanife en-Nu'man*. Nşr. Ahmet Ferid el-Mezid. Beyrut: Daru'l Kutubu'l İlmiye, 2007.

- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali. *el-İtikâd alâ Mezhebi's-Selef Ehli's-Sünneti ve'l-Cemâa. Kahire: Dâru's-Sekâfe, 1984.*
- Biçer, Ramazan. "İmanın Bilişsel Yapısının Ana Dinamiklerİ ve Etkileri". *EKEV Akademi Dergisi* 8 (2004):17-34.
- Biçer, Ramazan. "Kelam Metodolojisini Getirilen Bir Eleştirinin Analizi: Kelami Düşünce'de Gönül Boyutu Eksikliği", *EKEV Akademi Dergisi* 19 (2004), 57-76.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf. *Kitâbü't-Ta'rifât*. nşr. Muhammed Abdurrahmân el-Mer'aşî. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2007.
- Cüveynî, İmam'ül-Haremeyn, Abdülmelik. *el-İrşâd ilâ kavâti'l-Edille fi Usûli'l-İtikâd*, nşr. Muhammed Yusuf Musa-Ali Abdülmünim Abdülhamid. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1950.
- Cüveynî, İmam'ül-Haremeyn. *eş-Şâmil fi usûli'd-din*. nşr. Ali Sami en-Neşşâr v. dğr. İskenderiye: Mektebetü İlmî Usûli'd-Dîn, 1969.
- Çelebi, İlyas. "Ortaya Çıkışından Günümüze Kelam İliminde 'Konu' Problemi". *M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (2005): 5-35.
- Çelebi, İlyas. *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kâdi Abdülcebbar*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002.
- Ebu Hanife, Numan b. Sâbit. *el-Fıkhu'l-Ekber, (İmam-ı Azam'ın Beş Eseri)*. nşr. Mustafa Öz. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1992.
- Emin, Ahmed. *Duba'l-İslâm*. Lübnan, t.y.
- Erdinç, Ziya. "İlk Dönem Akaid Eserlerinin Temel Nitelikleri: el-Fıkhu'l-Ekber ile el-Akâidetü't-Tahaviyye Örneği", *KADER* 10 (2012), 2:295-310.
- Erdinç, Ziya. "Teşekkül Dönemi Kelam Kaynaklarında Zâtî Sıfatların Tespiti ve Sayısı", *IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı*, ed. H. Dinçer, Ü. Güneş, (İstanbul, 2015):103-112.
- Eş'ârî, Ebü'l-Hasan İbn Ebû Bişr Ali b. İsmail b. İshak. *el-İbâne an usûli'd-diyâne*. Riyad: Câmî'atü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1400.
- Eş'ârî, Ebü'l-Hasan İbn Ebû Bişr Ali b. İsmail b. İshak. *Kitâbu'l- Luma' fir-Red ala Ehli'z-Zeyg ve'l-Bida'*. Beyrut, 1987.
- Eş'ârî, Ebü'l-Hasan İbn Ebû Bişr Ali b. İsmail b. İshak. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*. nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Kahire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısıriyye, 1969.
- Eş'ârî, Ebü'l-Hasan İbn Ebû Bişr Ali b. İsmail b. İshak. *Risâle ilâ ehli's-sağr*. Beyrut: Müessesetü Ulûmî'l-Kur'an, 1988.
- Eyibil, İrfan. *Abdülkâbir el-Bağdâdî'nin Esmâ ve Sıfat Anlayışı*. Doktora Tezi (Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019).
- Fârâbî, Ebû Nasr, *İhsâu'l-ulûm*. nşr. Osman Emin. Kahire 1968.
- Gazzâlî, Ebu Hamid. *el-Münkız mine'ddalâl*. Beyrut, 1997.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî. *el-Müstefâ fi 'İlmi'l-Usûl*, Beyrut 1993.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed. *Müşkilü'l-Hadis ve Beyânuhu*. nşr. Abdulmu'ti Emin Kal'acı. Haleb: Dârül-Va'y, 1982.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed el-Mağribî. *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983.
- İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Abdülhalîm. *Minhâcü's-Sünneti'n-Nebeviyye*, nşr. Muhammed Reşâd Sâlim. y.y., 1986.
- İbn Teymiyye, *Mecmûu Fetâvâ*, Kahire 1404H.
- İcî, Ebu'l-Fazl Adüddîn. *el-Mevâkıf fi ilmi'l-keâm*. Beyrut: Âlemü'l-Kitab, t.y.

- İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râgıb. *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed Seyyid el-Kiyânî. Beyrut: Dâru'l-Meârif t.y.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Yeni İlm-i Kelam*. haz. Sabri Hizmetli. Ankara: Umran Yayınları, 1981.
- Kâdî Abdülcebbar, Ebü'l-Hasen. *Şerhu'l-usûli'l-hamse*. nşr. Abdülkerim Osmân. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1988.
- Koloğlu, Orhan Şener. *Cübbâiler'in Kelâm Sistemi*. İstanbul: İsam Yayınları, 2011.
- Köksal, Emre, "İlk Dönem Mu'tezile Kelamında Zât-Sıfat İlişkisi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1(2018), 40:235-249.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Semerkandî. *Kitabût-Tevhid*. nşr. Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi (Beyrut: Dâru Sâdır; İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2007.
- Nesefî, Ebü'l-Mu'in. *Babru'l-Kelam fi Akâidi Ehli'l-İslâm*. Konya, 1328.
- Nesefî, Ebü'l-Mu'in. *Tebseratü'l-edille*, nşr. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004.
- Önal, Recep. "Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin İsim ve Sıfatlara Yaklaşımı", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (2017), 135-161.
- Özervarlı, Sait. "Kalânisi, Ebü'l-Abbas" *TDV İslam Ansiklopedisi* 24 (2001): 223-224.
- Pezdevî, Ebü'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin, *Usûlud-Din*, Kahire, 1963.
- Râzî, Fahreddin. *Levâmiu'l-beyyinat Şerhu Esmâillahi ve's-Sıfat*. nşr. Tâhâ Abdurraûf Saîd. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1983.
- Râzî, Fahreddin. *Muhassal Efkâri'l-Mütekaddimin ve'l-Müteabhirin*, nşr. Hüseyin Atay. Kahire: Mektebetü Dâri't-Türâs, 1991.
- Sâbûnî, Nuruddin Ahmed b. Mahmûd. *el-Bidâye fi Usûli'd-Din*, trc. ve nşr. Bekir Topaloğlu. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1995.
- Saffâr, Ebu İshak. *Telhisu'l-Edille li Kavaidi't-Tevhid*. nşr. Angelika Brodersen. Beyrut: Müessesetü'r-Reyyan, 2011.
- Semerkandî, Şemseddin. *es-Sabaifü'l-İlahiyye*. trc. R. Biçer. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, 2017.
- Şahin, M. Kenan. *Klasik Kelâm İlmi Tanımları. M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2011): 1, 45-62.
- Şaşa, Mehmet. "Kelâm Ekolleri Bağlamında Marifetullahın Vücûbiyet Kaynağı". *Artuklu Akademi* 5(2018), 1:57-90.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerim b. Ahmed. *el-Milelü ve'n-nihal*. nşr. Muhammed Seyyid Geylânî. Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1961.
- Teftâzânî, Sa'duddin Mesut b. Ömer. *Şerhu'l Makasid*. nşr. İbrahim Şemseddin. Beyrut: Daru'l-kutub el-ilmîyye, 2001.
- Teftâzânî, Sa'duddin Mesut b. Ömer. *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye*. nşr. Muhammed Adnân Derviş. y.y, t.y.
- Tehanevî, Muhammed b. Ala b. Ali el-Faruki el-Hanefî. *Keşşafu Islahati'l-Funun ve'l-Ulum*. nşr. Ali Dahruc. Beyrut, 1996.
- Tunçbilek, Hüseyin. "İlahî Sıfatların İspatı, Sayısı, Kısımları ve İsim-Sıfat İlişkisi". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (2006) 15: 5-29.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Kelam", *TDV İslam Ansiklopedisi* 25 (2002):196-200.
- Yılmaz, M. Selim. "Senûsi Akâidinin Tahlili". *Afrika'da İslâmiyet: Dünü, Bugünü, Yarını* (İstanbul, 22-23 Nisan 2017). Ed. Ahmet Kavas, Muhammed Tandoğan, Mustafa Selim Yılmaz. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017, 731-750.
- Yücedoğru, Tevfik. "Tekvin". *TDV İslâm Ansiklopedisi* 40 (2011): 388-399.